

Jak se revoluce vykládá

Všechny revoluce mají na svých praporech napsána vznešená hesla typu *liberté, égalité, fraternité*, a všichni revolucionáři jsou plni nadšení až fanatismu, jde o utopisty, kteří sní o vytvoření nového světa, kde budou navždy odstraněny nespravedlnost, korupce a apatie starého režimu. Tito lidé nesnášejí odlišný názor, neumí uzavírat kompromisy, fascinují je velké vzdálené cíle, vyznačují se násilnickou povahou a jsou podezřívaví i destruktivní. Také jim chybí smysl pro realitu, nemají žádné zkušenosti z vládnutí a ve svých institucích i práci improvizují, nemluvě o tom, že se bludně považují za představitele vůle lidu, takže ten chápou jako jeden monolitní celek. Jsou navíc manichejští, takže svět dělí do dvou částí, existuje pro ně pouze na jedné straně světlo a na druhé tma či v jejich konkrétním případě revoluce a proti ní její nepřátelé. Je také třeba konstatovat, že revolucionáři nenávidí veškeré tradice, jakoukoliv převzatou moudrost, ale i ikony a pověřivost, jsou totiž přesvědčeni, že společnost může být jakýmsi čistým listem papíru, který popíše teprve jejich vzpoura.

V povaze revolucí je končit deziluzí a zklamáním, fanatismus prostě vyprchává, nadšení se stává nuceným a ztrácí se euforie či dokonce jakýsi stav šílenství^{VII}. Vztah mezi masami a revolucionáři se komplikuje, protože to začíná vypadat, že vůle lidu není nutně monolitní a zcela zřejmá, a vrací se též touha po bohatství a postavení ve společnosti, stejně jako uvědomění, že svého souseda mám méně rád než sebe a ani jej nechci mít rád stejně intenzivně. Všechny revoluce ničí věci, jejichž ztráty se záhy nato lituje, a toho, co vytvoří, je méně, než kolik její účastníci očekávali, nemluvě o tom, že je to jiné, než se předpokládalo.

Revoluce se tedy obecně vzato v mnohém jedna druhé podobají, zároveň je však každá v něčem svá. Rusko se nacházelo na periférii Evropy a jeho vzdělané vrstvy ze všeho nejvíc trápila zaostalost země v porovnání s ostatními na kontinentu. Zdejší revolucionáři byli marxisty, kteří často kladli rovnítko mezi termíny „proletariát“ a „lid“ a prohlašovali, že revoluce je historickou nutností, ne nějakým morálním příkazem. Strany revolučního charakteru existovaly v Rusku už před rokem 1917, a když pak ta osudná chvíle uprostřed světové války skutečně nastala, začaly vzájemně soupeřit o podporu již připravených útvarů lidové revoluce, jakými byli vojáci, námořníci nebo dělníci ve velkých petrohradských závodech, ne o loajalitu zmatených a živelných revolučních mas.

Kniha, kterou držíte v ruce, každopádně zmiňuje tři motivy obzvláštního významu. Tím prvním je téma modernizace, tedy revoluce coby způsob, jak překonat zaostalost, druhým téma třídní, jinými slovy revoluce jako poslání proletariátu a jeho „předvoje“ bolševické strany, a konečně třetím motivem je téma revolučního násilí a teroru čili jak se revoluce vypořádala se svými nepřáteli a co to znamenalo pro zmíněnou stranu i sovětský stát jako takový.

Termín „modernizace“ začal být v naší době, která bývá často označována za postmoderní, poněkud passé. V případě, kterým se zde zabýváme my, je však naopak nanejvýš aktuální, protože modernizace průmyslu a techniky, o niž usilovali bolševici, dnes vypadá jako zcela zoufalý krok – obrovské komíny „zdobící“ krajinu bývalého Sovětského svazu a východní Evropy, připomínající nějaké stádo dinosaurů znečišťujících vzduch, totiž ve své době představovaly splnění jednoho revolučního snu. Ruští marxisté se už dávno před revolucí zamilovali do industrializace v západním stylu, jejich zdůrazňování nevyhnutelnosti kapitalismu (čímž měli na mysli

především kapitalistickou industrializací) se ostatně koncem devatenáctého století stalo jádrem jejich argumentace se stoupenci hnutí narodnictví. V Rusku, stejně jako později ve třetím čili rozvojovém světě, prostě nebyl marxismus pouze ideologií revoluce, ale také ekonomického rozvoje.

Industrializaci a modernizaci hospodářství považovali ruští marxisté, čistě teoreticky vzato, pouze za prostředek, nikoliv cíl, tím byl socialismus, ale čím systematictěji se bolševici soustřeďovali právě na tento prostředek, tím více vzdálený, zamlžený a nereálný se stával cíl. Když se pak ve třicátých letech stalo běžným sousloví „budování socialismu“, bylo velmi obtížné jej odlišit od stavění nových továren a průmyslových měst, které v té době probíhalo. Tehdejší generace komunistů pohlížela na nové kouřící komíny uprostřed stepí jako na zářný příklad, že jejich revoluce skončila úspěšně – Stalinova urychlená a násilná industrializace, jak napsal Adam Ulam, sice přinesla spoustu bolesti, ale de facto šlo o „logické doplnění marxismu“ a „naplnění revoluce“, ne její „zrazení“^{VIII}.

Třídní boj, tedy druhé ze zmíněných témat, byl v Ruské revoluci důležitý proto, že ho jako důležitý vnímali jeho hlavní účastníci. Ruská inteligence marxistické analytické kategorie široce přejímala, a když bolševici vysvětlovali revoluci jako třídní konflikt, přičemž zvláštní roli přisuzovali průmyslovému proletariátu, neodlišovali se tím od ostatních, je naopak možné je označit za typické představitele daleko širší části společnosti vyznávající socialismus. Když se pak dostali k moci, dělnickou třídu a chudé rolníky chápali jako své přirozené spojence, zatímco příslušníky „buržoazie“, tedy širokou skupinu lidí složenou z bývalých kapitalistů, vlastníků půdy z řad šlechty, úředníků carského režimu, majitelů malých obchodů, kulaků (tedy prosperujících zemědělců) a v určitých situacích dokonce

i ruskou inteligenci, považovali naopak za přirozené soupeře. Takovéto osoby bolševici označovali za „třídní nepřátele“ a především proti nim se obrátil počáteční revoluční teror.

Nejvášnivěji se celá léta diskutovalo o jednom aspektu třídního pohledu na věc, a to zda je oprávněné tvrzení bolševiků, že představují dělnickou třídu. Pokud bychom brali v úvahu pouze léto a podzim roku 1917, kdy došlo k radikalizaci proletariátu v Petrohradě a Moskvě, který tudíž evidentně dával přednost bolševikům před všemi ostatními politickými stranami, šlo by možná o dosti jednoduchou otázku, později už to však tak prosté nebylo. Skutečnost, že se bolševici chopili moci za podpory dělnictva, ještě neznamenala, že takovou podporou disponovali navždy, neznamenalo to ostatně ani, že svou stranu – ať již předtím, než se dostali k moci, nebo až poté – chápali pouze coby jakéhosi mluvčího pracovníků v průmyslu.

Obvinění, že bolševici zradili dělnickou třídu, které se v zahraničí poprvé objevilo v souvislosti s kronšadtským povstáním z roku 1921, se dalo očekávat a bylo asi opodstatněné, musíme se však ptát, o jaký typ zrady vlastně šlo, jak brzy po revoluci k ní došlo, ruku v ruce s kým a jaké měla následky. Vypadalo to, že na konci občanské války je „sňatek“ mezi bolševiky a proletariátem na pokraji rozpadu, ale v době Nové ekonomické politiky se těm prvním podařilo vzájemné vztahy uklidnit. Během prvního pětiletého plánu se ovšem opět zhoršily, protože klesaly reálné mzdy a životní úroveň ve městech, zatímco režim vytrvale požadoval vyšší produktivitu, a v třicátých letech se bolševická strana de facto dělnické třídě odcizila, i když formálně svazek trval dál.

To ale ještě není všechno. Jedna věc totiž bylo postavení dělníků v sovětském systému všeobecně a druhá příležitosti, které se těmto lidem nabízely, aby se měli lépe, jinými slovy aby se stali někým

jiným než dělníky. Bolševici během patnácti let od Říjnové revoluce nabírali nové členy strany především z řad proletariátu a udělali tak hodně, aby mohli podpořit své tvrzení, že jsou opravdu předvojem dělnictva. Navíc vytvořili systém, který fyzicky pracujícím občanům umožňoval stoupat v kariéře, jelikož těm, kteří se stali straníky, byla zároveň nabízena místa v administrativě nebo i vedení podniků. Za kulturní revoluce konce dvacátých let pak režim učinil ještě jeden podobný krok, jelikož začal velkému počtu mladých dělníků a také dětí dělníků poskytovat vyšší vzdělání; počátkem třicátých let pak sice bylo od takovéto politiky „podpory proletariátu“ opět upuštěno, ale její důsledky přetrvávaly. Za Stalina přitom vlastně nebyli důležití dělníci, ale ti, kteří jimi byli *dříve*, tedy nově povýšení příslušníci „proletářského jádra“, kteří působili v manažerských funkcích nebo se prostě stali členy profesionálních elit. Z hlediska přísně marxistického takový kariérní růst dělníků možná nebyl ničím zajímavým, ovšem ti, kteří se najednou stali „bílými límečky“, pravděpodobně vnímali své nové elitní postavení coby nezvratný důkaz, že revoluce splnila slib daný proletářům.

Třetí téma, kterým se tato publikace zabývá, je revoluční násilí a teror. Násilí konané masami je nedílnou součástí každé revoluce, přičemž v jejích raných fázích mají revolucionáři tendenci pohlížet na ni s velkým uspokojením, zatímco později začínají mít čím dál větší výhrady. Typický pro moderní revoluce je i teror, tedy organizované násilí ze strany různých revolučních skupin nebo režimů, které zastrašuje a děsí široké vrstvy obyvatel a jehož vzorem pro všechny ostatní je Francouzská revoluce. Hlavním účelem teroru z pohledu účastníka revoluce je zničit její nepřátele a také překážky bránící změnám, často tu však máme ještě i druhý, sekundární cíl, totiž udržet čistotu a oddanost samotných revolucionářů^{1X}. Nepřítel

a „kontrarevolucionáři“ jsou ve všech revolucích nesmírně důležití, přičemž odpor tito lidé kladou kradmo i otevřeně, připravují spiknutí a často přitom mají nasazenu masku revolucionáře.

Coby stoupci marxistické teorie chápali bolševici protivníky revoluce v třídním kontextu, takže když byl někdo příslušník aristrokracie nebo kapitalista či kulak, už to samo o sobě znamenalo, že je kontrarevolučního smýšlení. Bolševici byli tak jako většina revolucionářů (a dokonce možná ještě víc než většina ostatních v souvislosti s tím, že do první světové války působila jejich strana v podzemí a konspiraci) posedlí tím či oním kontrarevolučním spiknutím, ale jejich marxismus tomu dodával ještě zvláštní příchut'. Pokud existovaly třídy, které se ze své podstaty stavěly k revoluci negativně, tvrdili bolševici, bylo možné na celou jednu takovou společenskou třídu pohlížet jako na nepřátelský komplot. Jednotliví příslušníci o tom, že jsou spiklenci, možná subjektivně (tedy ve svých hlavách) nevěděli a považovali se naopak za stoupence revoluce, ale „objektivně“ mohlo jít o kontrarevoluční konspirátory.

Během Ruské revoluce používali bolševici dva druhy teroru – jednak vůči nepřátelům mimo stranu a jednak proti těm, kteří v té straně byli. První převládal v počátečních rocích a ve dvacátých letech utichl, ale znovu se naplno rozhořel koncem této dekády v souvislosti s kolektivizací zemědělství a kulturní revolucí. Druhá forma teroru, namířená proti vlastním lidem, se poprvé objevila jako jedna z variant během vnitrostranických rozepří na konci občanské války, ale byla potlačena, a to až do roku 1927, kdy se terčem teroru v malém měřítku stala tzv. Levá opozice.

Od té chvíle už se ovšem pokoušení používat vůči nepřátelům uvnitř strany v co nejširší míře teror stalo zcela zřejmým. Jedním z důvodů byla skutečnost, že režim se k něčemu takovému dosti

výrazně uchyloval ve svém boji proti „třídním nepřátelům“ stojícím mimo stranu, dalším pak to, že opakující se stranické čistky ve vlastních řadách měly podobný efekt, jako když si poškrábete místo na těle, které vás svědí. Poprvé se tyto prověrky na celostátní úrovni uskutečnily v roce 1921 a šlo de facto o jakési vyhodnocení stranického členství; každý jednotlivý komunista byl pozván na veřejné slyšení, při kterém se probírala jeho loajalita, schopnosti, dosavadní život a styky, a pokud se dospělo k závěru, že si dotyčný členství nezaslouží, ze strany jej vyloučili nebo se z něj stal pouhý kandidát. Další celonárodní stranické prověrky se pak konaly v letech 1929, 1933 a 1934, a jak se postupně tato činnost stávala téměř obsesí, v letech 1935 a 1936 následovaly další dvě. Pravděpodobnost, že vyloučení dotyčného člověka ze strany by mohlo vést k nějakému dalšímu trestu, například vězení nebo vyhnanství, byla přitom zatím relativně nízká, ale na druhou stranu s každou další takovouto čistkou se zvětšovala.

Teror a stranické prověrky se nakonec „prořaly“, a to v masovém měřítku, během Velkých čistek z let 1937 a 1938^x. O čistky při nich vlastně v pravém slova smyslu nešlo, jelikož neprobíhala žádná systematická kontrola stranického členství, nicméně v první řadě se pozornost zaměřila právě na straníky, zejména ty, kteří zaujímali nějaké vysoké oficiální postavení. Zatykáni a strach se ovšem rychle rozšířily i do řad bezpartijní inteligence a v menším rozsahu i mezi širší vrstvy obyvatelstva. Přesnější název pro Velké čistky by vlastně byl Velký teror^{x1}, protože k odsouzení nějakého člověka často stačilo pouhé podezření a nevyžadovaly se žádné důkazy o kriminální činnosti dotyčné osoby, zato trestem za kontrarevoluční aktivitu byl pracovní tábor nebo smrt. Podobnost s etapou Francouzské revoluce zvanou Teror napadla řadu historiků a evidentně si ji museli

uvědomit i samotní organizátoři Velkých čistek, jelikož výraz „nepřátelé lidu“, jak byli souzení kontrarevolucionáři označováni, používali už jakobíni. Význam takovéhoho sugestivního historického „vypůjčení“ je podroben analýze v poslední kapitole.

Poznámky ke čtvrtému vydání

Stejně jako dřívější vydání této knihy je i to čtvrté v zásadě dějinami Ruské revoluce tak, jak probíhala v Rusku, nikoliv na neruských územích, která byla součástí nejdříve carské říše a poté Sovětského svazu. Na podobné omezení musí být v současnosti obzvláště výrazně poukázáno, protože se rozvinulo cenné a svěží vědecké zkoumání právě těchto oblastí a jejich obyvatel. Čtvrté vydání se každopádně opět drží ústředního tématu, zahrnuje však i nový materiál zpřístupněný od roku 1991, a také nedávné práce historiků z různých zemí. V tomto vydání nebyly provedeny žádné výrazné změny, pokud se argumentace či uspořádání publikace týče, je v něm však řada drobných úprav, kterými jsem reagovala na nové informace a nový pohled mých kolegů z oboru. Využila jsem také možnosti uvádět poznámky, abych tím upozornila na důležité texty historiků píšících anglicky (z doby nedávné i té dřívější), jakož i na ty z pera jejich ruských kolegů do tohoto jazyka přeložené, zatímco z prací a dokumentů v ruštině jsem se snažila citovat jen minimálně. Oddíl zvaný Vybraná bibliografie pak poskytuje stručný návod, co na dané téma číst dál.